

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/85/65-69>

Xuraman Rahib qızı Mirzəyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
dissertant
xuramanmirzayeva50@gmail.com

MƏKAN BİLDİRƏN SÖZLƏRİN SİNTAKTİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Bu məqalə məkan bildirən ifadələrin sintaktik-semantik uyğunluğundan bəhs edir. Bu mövzu sintaktik səviyyədə üç məkan quruluşu iyerarxiyasına və semantik səviyyədə dörd məkan arqumentini əhatə edir: hədəf, mənbə, simmetrik çıxır, sabit məkan. Sintaktik səviyyədə feil düzəldən şəkilçilər əsas feilə məkan bildirən feillərə nisbətən yaxın və məkan bildirən feillər, məkan bildirən sözlərə nisbətən yaxındır. Semantik iyerarxiya isə mənə yaxınlıqlarını nəzərə alaraq, hərəkət hadisələrini verilən dörd arqumentə əsasən formalaşdırır: hədəf, simmetrik yol, mənbə, sabit məkan. Sintaktik və semantik səviyyələr arasındakı bəzi əsas təsirlərdən bəhrələnmək üçün uyğunluq iddiasını irəli sürürük.

Açar sözlər: məkan bildirən sözlər, hədəf, mənbə, simmetrik yol, sintaktik-semantik xüsusiyyətlər

Khuraman Rahib Mirzayeva
Azerbaijan University of Languages
dissertatist
xuramanmirzayeva50@gmail.com

Syntactic-semantic features of locatives

Abstract

This paper proposes a syntax-semantics correspondence of locative expressions: This proposal is based on the syntactic hierarchy among three locative structures (PPs, VPs, and verbal affixes) and the semantic hierarchy among four locative arguments (Goal, Source, Symmetric Path, Stative Location). As for the syntactic hierarchy, the verbal affixes are closer to the head verb than the locative/path verbs are, and the locative/path verbs than the locative PPs. As for the semantic hierarchy, the following four arguments form a hierarchy due to their semantic closeness to the motion event: Goal > S-Path > Source > St-Location.

Keywords: locatives, goal, source, symmetric path, syntactic-semantic features

Giriş

Materiyanın varlıq formalarından olan məkanın universal kateqoriya kimi özünəməxsus yeri vardır. Məkan haqqında fəlsəfi anlayışda maddi cisimlərin yer tutumuna malik olmaq, müəyyən yer tutmaq və dünyanın başqa əşyaları arasında xüsusi surətdə yerləşmək kimi ən ümumi xassələri əks etdirilir. Dünyadakı bütün canlı və cansız obyektlər məkan-zaman göstəricilərinə malikdir. Məkan və zaman maddi obyektlərin əlaqələrini ifadə edən formalardır. Onlar ümumi və obyektiv xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, dünyada məkan və zamandan kənar heç nə mövcud deyildir. Məkan və zaman hər cür varlığın əsas formalarıdır. Dildə də məkan bildirən sözlərin cümlədə yeri, yəni sintaktik cəhətdən təhlili və sözlərin mənə variativliyi, eyni zamanda məzmun daxilində ardıcılığın təmin olunması üçün hədəf, simmetrik çıxır, hədəfi tamamlamasının semantik xüsusiyyətləri tədqiqatın əsas məzmununu təşkil edir.

Təbii dil ardıcıl xüsusiyyətləri və əlaqələri ifadə etmək üçün müxtəlif konstruksiyalardan istifadə edir. İngilis dilində məkan və trayektoriyaları bildirmək üçün sözlüklü birləşmələrdən istifadə edilir. Semantik səviyyədə hədəfdən başlanan simmetrik yol, mənbəyə çataraq sabit bir

məkanda dayanır. Bu o deməkdir ki, verilən məkanın pozisiyası onun yerinə yetirdiyi funksiyadan qaynaqlanır (Nam, 1995:473).

Nam Sunqo ingilis dilində məkan ifadələrinin beş növünü müəyyənləşdirir:

- Məqsəd (hədəf) bildirən ifadələr: *John ran to the office.*
- Hərəkətin son nöqtəsini göstərir (to, into, onto sözləri).
- Mənbə bildirən ifadələr: *John came from the office.*
- Hərəkətin başlanğıc nöqtəsi *from* sözləri ilə ifadə olunur.
- Simmetrik çıxır ifadələri: *John ran across the street.*
- Hərəkətin başlanğıc və son nöqtələri arasındakı əlaqəni göstərir (*across, over, through, past, around*).
- İstiqamət bildirən ifadələr: *John ran towards the office.*
- Hərəkətin istiqamətini bildirən ifadələr (*towards, up, down*).
- Sabit məkan bildirən ifadələr: *John ran on the street.*
- Məkani dəyişmədən hərəkətin təsbit olunduğu yer (*at, on, in, above, in front of*) (Nam, 2004:236).

Məqsədimiz müxtəlif zaman anlayışı ifadə edən fikirlərin arasında semantik növlərin rabitəli iyerarxiyasını, eyni zamanda semantik iyerarxiyanın sintaktik növünü müəyyən etməkdir. Bu müxtəliflik hərəkətin məqsədini bildirən ifadələrdə, hərəkətin mənbəsini bildirən feili birləşmələrin semantikasına nisbətən daha çox özünü göstərir. Buna görə də hədəf (məqsəd) bildirən məkan ifadələri əsas feillə sintaktik cəhətdən bağlılıq təşkil edir.

Məkan bildirən ifadələrin sintaktik/morfoloji növləri var:

1. Adpozisiya ifadələri – sözləri (PreP) və ya sözsözü (PostP) ifadələr;
2. Verbal şəkilçilər – tətbiqi\təchizedici (promosyon);
3. Simmetrik – yol\çığır bildirən məkan feilləri.

1. Adpozisiya ifadələri

Bu dil faktoru məkan anlayışını ifadə etmək üçün sözləri (PreP) və sözsözü (PostP) birləşmələrindən ibarətdir.

- a. İngilis dili, alman dili, rus dili, holland dili və s. bunlar sözlü (PreP) dillərdir.
- b. Koreya dili, türk dili, qazax dili, yapon dili, nepal dili və s. sözsözü (PostP) ifadə edən dillərdir (Ausbery, 2008:36).

Bəzi dillər də var ki, məsələn holland dili, ardıcıl əlaqələri bildirmək üçün həm sözlü (PreP), həm də sözsözü (PostP) frazeoloji birləşmələrdən istifadə edir. Belə ki, hədəf arqumentləri sözlü və sözsözü kimi çıxış edə bilər, amma mənbə olaraq heç vaxt uyğunlaşmır.

Məsələn: *They walked from Baku. I came from Karabakh.* Bu nümunələrdə mənbə bildirən sözlü işlənib.

She jumped into the water. I went to Karabakh. Burada isə hadisənin istiqaməti və hədəfi müəyyən olunur.

She jumped up and down the water. Təqdim olunan nümunədə hədəf və istiqamətdən əlavə, sabit, sonu göstərilməyən hərəkət (atəlik hərəkət) ifadə olunur.

Verilən nümunələrdən görüldüyü kimi, sözlü və sözsözü ifadələri sintaktik və semantik uyğunluqlar yaradır. Azərbaycan dilində məkan bildirən frazeoloji birləşmələri struktur-semantik cəhətdən aşağıdakı tiplərə ayırmaq mümkündür:

- 1) Baş vermiş iş, hərəkət və ya hadisənin lokallaşma yerini bildirən və hara? sualına cavab verən məkan bildirən frazeoloji birləşmələr. Bunlar aşağıdakılardır:
Allah evi, aman evi, beşgünlük dünya, cəhənnəmin isti bucağı, cənnət bağı, dörd divarın içəri (içi), dünyanın qurtaran yeri, əbədi istirahət evi, əl çatmayan yer, gen dünya.
- 2) Başlanğıc və son təyinat nöqtəsinə görə baş vermiş hərəkətin istiqamətini bildirən və harada? sualına cavab verən frazeoloji birləşmələr. Bunlar aşağıdakılardır:
ağzının içində, başının altında, bir damın altında, burnunun ucunda, cəhənnəmin qurtaracağında, dünyanın o başında, əl altında, əlinin altında, göz qabağında, gözünün üstündə, qapı ağzında, qulağının dibində, təbiətin ağuşunda (Tahirova, 2018:13).

2. Verbal şəkilçilər

Verbal şəkilçilər bəzi dillərdə hadisənin hədəf və ya mənbəyini müxtəlif cür ifadə edir. Məsələn: *I resent a glass of water to the chief*. Bu nümunədə “resent” feili “to” sözlüklə qarşılıqlı əlaqə yaradaraq hədəfi göstərir. *The result was predetermined for the sake of boy*. Qeyd olunan nümunədə həm hədəf, həm də istiqamət yönümlü fikir öz əksini tapmışdır.

3. Simmetrik – yol/cığır bildirən məkan ifadələri. Bəzi dillərdə hərəkətə aid hadisənin hədəfini, məqsədini və simmetrik cığırını ifadə etmək üçün xüsusi feillərdən istifadə edilir. İngilis dilində “to go” feili hədəf, “to pass” feili simmetrik cığır, “to come” feili mənbə (çıxış nöqtəsini) bildirir.

Məsələn: *He went away towards the house (hədəf)*.

He passed through the park (simmetrik cığır).

He came from the park (mənbə).

Beləliklə, məkan bildirən ifadələrin semantik növləri – hədəf, mənbə, simmetrik ifadələr müxtəlif dillərdə fərqli aspektdən özünü biruzə verir. Dilçilər iddia edir ki, mənbə – orta mövqə tutaraq feili birləşmə tərəfindən hadisənin başlanğıcını, hədəf isə hadisənin nəticəsini göstərir. Aşağıdakı nümunədən sintaktik-semantik münasibətlərin bariz nümunəsini görürük. Məsələn: *John swam to the boat from the beach*.

Keçid

/\

Davam edən hərəkət, vəziyyət

/\

[John swims] [John Be-At the-boat]

Hədəf bildirən ifadələr mənbə bildirən ifadələrə nisbətən leksik mənaya daha yaxındır. Bu həm də simmetrik cığır fenomenini aydınlaşdırır (Asbury, Dotlacil, Gehrke, Nilsen, Nouwen, 2008:35).

Azərbaycan dili müqayisə edərkən yer, məkan anlayışı sintaktik səviyyədə müxtəlif səciyyəli sintaktik konstruksiyalar vasitəsilə reallaşır. Bura söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələr (təktərəkibli cümlə, yer budaq cümləsi) aiddir. Qrammatikaya aid bəzi əsərlərdə Azərbaycan dilində əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə dilimizdəki söz birləşmələrini üç böyük qrupa bölürlər:

- Əsas tərəfi adlardan ibarət olan ismi birləşmələr;
- Əsas tərəfi feillərlə ifadə olunan feili birləşmələr;
- Əsas tərəfi zərflərlə ifadə olunan zərf birləşmələri (Tahirova, 2018:20).

1. İsmi birləşmələrin müxtəlif növləri vasitəsilə məkan məzmunu ifadə olunur.

Yanaşma əlaqəli ismi birləşmələr:

1) O, bu əvəzliliklə ilə yan, tərəf, tay tipli sözlərin birləşərək yaratdığı söz birləşmələrinin məkan məzmununun yaranmasında rolu vardır: o yan, bu tərəf, bu tay.

Bəbir o yana baxdı, bu yana baxdı, nə qarğa gördü, nə qarğa səsi eşitdi.

2) Heç, hər əvəzlilikləri və bir ədatının yan, tərəf, yer və s. köməkçi adlarla yanaşma əlaqəsinə daxil olub yaratdığı ismi birləşmələri dildə yer, məkan məzmunu yaratmağa xidmət edir: heç yan, heç tərəf, heç yer, hər yan, hər tərəf, hər yer, bir yan, bir yer, bir tərəf.

Heç yana, heç yerə mən tələsmirəm.

Qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələr:

1) Yanaşma və uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələrlə ifadə olunan məkan məzmunu: *Rayon mərkəzinə – bu balaca meydançaya hər iki saatdan bir avtobus gəlirdi.*

2) Uzlaşma və idarə əlaqəli ismi birləşmələrlə ifadə olunan məkan məzmunu: *Yorğan döşəyin arasındakı tüfəng gəlib durdu gözlərimin qabağında.*

3) İkinci tərəfi alt, üst, ara, iç, böyür, yan, dib, ön, arxa, qabaq, kənar, qıraq, ard, qarşı, qənsər, orta və s. köməkçi adlarla ifadə olunmuş, qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi əsasında yaranmış ismi birləşmələrlə məkan məzmunu ifadə olunur.

Məsələn:

Gördüm qabaqda, çəpərin dibində bir şey işıldayıv.

Daxmanın qabağından göyümtül tüstü qalxırdı.

Ovçu yanında göz qırpmaz olmaz.

O tərəfin işığı kərpic barının üstünə düşmüşdü.

1) Kimi, qədər, tərəf, sarı, doğru, -dək, -can², -ca² qoşmalarının artırıldığı məkan mənalı söz birləşmələri ilə məkan məzmununu ifadə olunur. Məsələn: *Adamlar artırmadan düşəndə istər-istəməz Şikəstəgilin kürsülü evinə tərəf baxırdılar. Mahmud Sofinin ardınca çapıb gəlmişdi.*

2) Qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi əsasında yaranmış məkan məzmunlu ismi birləşmələr ilə (-la²) qoşması ilə işlənərək hərəkətin qət etdiyi məkanı bildirir: *Biz meşə yolu ilə, onlar isə dağ yolu ilə kəndə getməyə qərar verdik.*

3) Zərf birləşmələri də yer, məkan semantikasının yaranmasına xidmət edir. Zərf birləşmələri dilimizdə zəngin deyildir. Əsas tərəfi yer zərfləri ilə ifadə olunan bu sintaktik konstruksiyalar dildə məkan məzmununu yaradır. Məsələn: *bizdən uzaqda, hamıdan irəlində, bu evin aşağısında, kəndin yuxarısında. Əlində Azərbaycan bayrağı tutmuş idmançılarımız hamıdan irəlində fəxrlə gedirdilər.*

Sadə cümlələrdən mübtədə və mübtədə qütbü əsasında formalaşan təktərkiibli cümlələr bəzən dildə məkan məzmununu yaradır. Təsviri və işarəedici adlıq cümlələrdən əsasən hər hansı məkanın, yerin xarakteristikasını, təsvirini vermək üçün istifadə olunur. Məsələn:

Əzəmətli bir qala. Bu qalanın daşlı divarları üzərindəki bürclərdə əsgərlər dayanmışlar. Kənd meydançası. Sağ tərəfdə dəmirçi emalatxanası. Sol tərəfdə telefon butkası, sağda ağac və skamya.

Həmin məktəb. Həmin otaq. Həmin sıra. Düz on bir il bir yerdə oturduğumuz həmin parta.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdən yer budaq cümləsi Azərbaycan dilində sintaktik səviyyədə məkan anlamının yaranmasına xidmət edir. Bildiyimiz kimi, zərflik budaq cümlələri baş cümlədəki hərəkətin tərzini, zamanını, yerini, dərəcəsinə, səbəbini, məqsədini, şərtini, kəmiyyətini və s. bildirir. Zərflik budaq cümlələrindən yer budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin və ya əlamətin yerini bildirir:

Harada desən, orada işləyərəm; O yerdə ki qoyunun, quzunun qədri adamdan artıq tutulur, orada adamlar ruhdan düşür.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, baş cümlədə ya işlənən, ya da təsəvvürə gətirilən qarşılıq bildirən söz (adətən “ora”, bəzən də “o yer” birləşməsi) yalnız üç halda – yönlük, yerlik və çıxışlıq halda olduqda həmin tabeli mürəkkəb cümlə yer budaq cümləsi olur.

Məsələn: *Tahir hara göz gəzdirdisə, nəhəng neft buruqları gördü.*

O yerdə ki təmizlik var, orda xəstəlik olmaz; Məni hökumət hara göndərsə, orada işləyəcəyəm (Tahirova, 2018:23-25).

Bəzi tədqiqatçıların nəzəriyyələrinə əsasən, “vector” anlayışına görə istiqamət və məsafə bildirən zərflər qarşılıqlı əlaqədə təzahür edir.

Məsələn: *The lamp is diagonally one meter above the table.*

Cümlədə ifadə olunan “diagonally” (diagonal) və “one meter” (bir metr) zərfləri lampanın stola nisbətən məsafə və yerləşməsinə (orientasiyasını), sonda daha da məhdudlaşdıraraq iki əşya arasında münasibətin şaquli formasından bəhs edir (Asbury, Gerhke, Hegedus, 2006:138).

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də zərflik budaq cümlələri ilə yanaşı təyin budaq cümlələrini müşahidə edirik. Məsələn: *The man at the metro entrance looks dangerous. The book on the table belongs to John.* Məkan bildirən ifadə təyin budaq cümləsi kimi işlənmişdir, əslində eyni funksiyaları yerinə yetirir.

The trip into the Himalayas was dangerous.

The escape from the prison went according to plan.

The shooting (of the ball) into the net was professional.

Təqdim olunan nümunələrdə istiqamət bildirən sözlər zərfin xüsusiyyətlərinin daşıyaraq ismi xəbəri tələb edir, lakin mənalı dəyişməz qalır, yəni istiqamət ifadə edir (Kracht, 2004:47).

Bu nümunədə isə alqı satqı feilləri arasında müəyyən qanunauyğunluq göstərilir.

Məsələn: *John sold the piano to Mary for 1.000 \$.*

Mary bought the piano from John for 1.000 \$ (David, 1991:556).

İngilis dilində bəzi sözləri var ki, məsələn: into, onto, out of, off bir məkandan digərinə keçid kimi nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, “into” ikili xüsusiyyət daşıyaraq, mənbədən başlayaraq hədəfə gedən cıgırı göstərir. Semantik cəhətdən into həm də səbəb-nəticə əlaqələrini əks etdirir.

Məsələn: *Chris moved the armoire into the bedroom.*

Chris moved the armoire, and the moving was the cause of its coming into the bedroom (Vivienne, 1997:5).

Mövcudluğun, məkan anlayışının təqdim olunmasında daha bir fikir nəzərə çarpır, ölçü vahidləri ilə istiqamət ifadə etmə.

Məsələn: *The boy sits ten meters right in front of the table.*

The boy walks ten meters right towards the table (11).

Cümlə və mətn daxilində ardıcılıq əlaqələrini yaratmaq məqsədilə istifadə olunan sözləri və sözsonu ifadələri vahid semantik mənaya xidmət edir (12).

Nəticə

Qeyd olunan araşdırmalardan belə nəticəyə gəlik ki, ingilis dilində bəzi sözləri və sözsonu ifadələri Azərbaycan dilində əvəzlilik, qoşma, ədat və digər köməkçi sözlər sintaktik səviyyədə məkan anlamının yaranmasında mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə səviyyələrarası əlaqələr fonunda məkan anlamının sintaktik və semantik cəhətdən təhlili və mənası, yəni semantikasi mənbədən başlanan, hədəfə simmetrik cıgırla gedib son məkanda tamamlanan hərəkəti ifadə edir. Bu məqsədlə müəyyən birləşmələr və cümlə nümunələri tədqiqatın hədəfi oldu.

Ədəbiyyat

1. Nam, S. (1995). *Semantics of Locative Prepositional Phrases in English*. Ph.D. thesis, University of California, Los Angeles.
2. Nam, S. (2004). *Goal and Source: Their Syntactic and Semantic Asymmetry*, Proceedings of the 30th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society. Berkeley, CA: Berkeley Linguistics Society.
3. Asbury, A. (2008). *The Morphosyntax of Case and Adpositions*. Utrecht: University of Utrecht Ph.D. Dissertation.
4. Tahirova, V. (2018). *Azərbaycan dilində məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələr*. Bakı: Elm və təhsil, 144 s.
5. Asbury, A., Dotlacil, J., Gehrke, B., Nilsen, O. & Nouwen, R. (eds.). (2008). *The Syntax and Semantics of Spatial P*. Amsterdam: John Benjamins
6. Asbury, A., Gerhke, B., & Hegedus, V. (2006). *One size fits all: prefixes, particles, adpositions and cases as members of the category P*. Uil-OTS Yearbook 2006. Utrecht: Utrecht Institute of Linguistics.
7. *On the Semantics of Locatives* Marcus Kracht II. Mathematisches Institut Arnimallee 3 D – 14195 Berlin, September 7, 2004.
8. Couper-Kuhlen, E. (1979). *The Prepositional Passive in English*. Tuebingen: Max Niemeyer.
9. David, D. (1991). “Thematic Proto-roles and Argument Selection,” *Language* 67, 547-619.
10. Vivienne, F. (1997). *The Order of Things: What Directional Locatives Denote*. PhD thesis, Stanford University.
11. <https://vu-nl.academia.edu/LachlanMackenzie?swp=tc-au-4429097>
12. <https://readsink.academia.edu/FrancescoAlessioUrsini?swp=tc-au-5031517>

Rəyçi: f.ü.f.d. Xəyalə Əliyeva

Göndərildi: 01.09.2022

Qəbul edildi: 02.12.2022